

सुखांतिका

प्रा. डॉ. सुनील म. पवार,
ज. ए. इ. चे महिला महाविद्यालय,
स. वा. जोशी विद्यासंकुल,
डोंबिवली (पूर्व) – 421201.

सुखांतिका या नाट्यप्रकाराचे मूळ उगमस्थान जर आपण शोधू लागलो तर मानवसमाजाच्या बाल्यावस्थेपर्यंत आपणाला त्याचा मागोवा घेत जावे लागेल. मानवसमाज जसजसा अस्तित्वात येऊ लागला, मानवांतील सामाजिक संबंध जसे प्रस्थापित होऊ लागले, समूह आणि सामूहिक कार्यक्रम जसजसे वाढत चालले तसतसा मानव आपल्या विशिष्ट समाजाच्या चालीरिती आणि हितसंबंध यांचे संरक्षण करण्यासाठी हास्याचा उपयोग जाणीवपूर्वक करू लागला. आणि असे व्हावे हे स्वाभाविकच होते. कारण हास्य ही जशी मानवाची मूलभूत प्रवृत्ति आहे त्याचप्रमाणे आत्मसंरक्षण ही देखील त्याची एक सहजप्रेरणा आहे.

वेगवेगळ्या देशांतील आणि भाषांतील सुखांतिकांचा प्रारंभ कसा झाला याचा शोध घेतला असता आपल्या असे लक्षात येते की—

ग्रीकांची डायॉनिशस नावाची जी देवता होती तिच्यापुढे उत्सवाच्या वेळी जे विनोदी नाट्यप्रयोग केले जात त्यातूनच ग्रीक सुखांतिकांचा उगम झाला असे लॉर्नफडे याने आपल्या 'ओरिजिन ऑफ अँटिक कॉमेडी' या ग्रंथात म्हटले आहे. डायॉनिशस ही देवता आनंदी भावनाप्रधान पण उथळ स्वभावाची मानली जात असे. तिच्या सन्मानार्थ केलेल्या उत्सवांतून जे विनोदी नाट्यप्रयोग केले जात त्याचे स्वरूपही अर्थातच हलकेफुलके आणि भावनेचा अंतीम ठाव गाठण्याऐवजी तिला वरवर खुलवून हास्यविनोद निर्माण करणारे असे. त्यामुळे हे नाट्यप्रयोग त्या काळी फार लोकप्रिय झाले आणि हे स्वाभाविकच होते. कारण त्यावेळी प्रेक्षकांची बौद्धिक पातळी फारशी उंचावलेली नव्हती. आणि म्हणूनच त्यांच्या उथळ व काहीशा पोरकट विनोदबुद्धीला या नाट्यप्रकाराचे आवाहन चांगले पोहचत असे.

अॅरिस्टॉटल या सुप्रसिद्ध ग्रीक तत्त्ववेत्त्याने 'पॉलिटिक्स' या आपल्या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, 'ग्रीक सुखांतिकेचा उगम अगदी प्रथम केव्हा झाला असेल हे सांगणे अवघड आहे. ग्रीक सुखांतिकेला तिचे वाङ्मयात्मक स्वरूप प्राप्त होण्यापूर्वी प्रयत्नांची व प्रयोगांची अनेक शतके गेली असावीत.'

'प्राचीन सुखांतिका' (Ancient Comedy) हा जो साहित्यप्रकार पुढे निर्माण झाला त्यात बहुधा एखाद्या व्यक्तीची उपरोधपूर्ण थट्टा केलेली असे. अॅरिस्टॉफेनिस या ग्रीक नाटककाराच्याच काळात

कॅटनिस नावाचा दुसरा एक नाटककार होऊन गेला. त्याने सुखांतिकेत राजकिय उपरोधाला प्रथम स्थान दिले. या सुखांतिकांमधून विदूषकी थाटाचा विनोदही वैपुल्याने असे. प्रथम सुखांतिका पद्यांतच लिहिली जात असे. परंतु नंतर ती गद्यात लिहिली जाऊ लागली. अॅरिस्टोफेनिस 444 बी.सी. या ग्रीक नाटककाराने सुमारे चाळीस सुखांतिका लिहिल्या. त्याची फ्रॉग, दी क्लाऊड्स इ. विनोदी नाटके व्यक्तिगत उपहासाच्या स्वरूपाची आहेत.

प्राचीन सुखांतिकेनंतर 400 बी.सी.च्या सुमारास मध्ययुगीन सुखांतिका (Comedy in middle age) अस्तित्वात आली. बर्लेस्क (Burlesque) नावाचा विशिष्ट विनोदी नाट्यप्रकार या काळात अतिशय नावाजला गेला आणि लोकप्रिय झाला. बर्लेस्कचे कथानक अधिक व्यवस्थितरितीने वाढवून नंतरच्या नाटककारांनी सुखांतिकेला जास्त सामर्थ्य संपन्न केले. या नव्या सुखांतिकांची कथानके काळजीपूर्वक रचली जात. त्यात बरीच गुंतागुंत असे. पुष्कळ ठिकाणी योगायोगाचाही उपयोग करून घेतला जात असे. बहुतेक प्रसंगी हे कथानक एखाद्या प्रेमकथेभावाती फिरत राही. अॅरिस्टोफेनिसच्या सुखांतिकांतील अद्भूतमय वातावरण सोडून ही नवी सुखांतिका आता बरीचशी, वास्तवाच्या पातळीवर आलेली होती. तात्पर्य या नव्या सुखांतिकेत वास्तव वातावरण, रहस्यप्रधान कथानक आणि ठसठशीत विनोदी स्वभावरेखन या मोठ्या प्रामुख्याने असत.

मराठी सुखांतिकेवर शेक्सपियरच्या सुखांतिकांच्या बरोबरीने मोलिअरसारख्या श्रेष्ठ फ्रेंच नाटककाराच्या सुखांतिकांचाही अतिशय उत्कट संस्कार झालेला असल्यामुळे मराठी सुखांतिकेचा अभ्यास करताना आणि तिची स्वभाव वैशिष्ट्ये निश्चित करताना युरोपीय सुखांतिकेचा विचार करणे हे अपरिहार्य ठरते.

युरोपिय सुखांतिकांमध्ये फ्रेंच सुखांतिकेचे स्थान महत्वाचे आहे. मध्ययुगीन काळात फ्रान्समध्ये विशेषकरून प्रहसने (FARSE) लिहिली जात. या प्रहसनांचे स्वरूप बरेच भडक आणि ओबडधोबड असे. त्यात वाङ्मयात्मक सूक्ष्मता किंवा सफाई यांचा अभावच असायचा. या प्रहसनांमध्ये बहुजन समाजाच्या व्यावहारिक वृत्तीचे मुख्यत्वे चित्रण केलेले असे. ही प्रहसने बघतांना प्रेक्षकांना हसू येईल. ते मुख्यत्वे तीन गोष्टींचे; चोरी, मारामारी आणि व्यभिचार. प्रहसनांचे कथानक बहुधा एखाद्या कौटुंबिक संघटनेवर आधारलेले असे. व्यभिचारिणी पत्नी, तिचा प्रियकर व तिचा पति या तिघांमधील संघर्षातून प्रहसनांतील सारे नाट्य फुलत असे. या प्रहसनांत जर नवऱ्याला पळविले गेले किंवा बडविले गेले तर हास्याची निर्मिती फारच मोठ्या प्रमाणावर होई. आपल्याकडे प्रारंभीच्याकाळात 'गुलाबछकडीचा फार्स', 'बासुंदीपुरीचा फार्स' अशी प्रहसने होती.

फ्रान्समधील या प्रहसनात जे हास्यकारण असे त्याचा थोड्या अधिक बारकाईने विचार करणे आवश्यक आहे. जर सूक्ष्मदृष्टीने या प्रहसनांतील विनोदाचे अवलोकन केले तर आपणांस असे दिसून येते

की, विनोद मुख्यत्वे दोन गोष्टीतून निर्माण केला जात असे. स्त्रीपुरुषांतील लैंगिक आकर्षणाच्या उत्तान प्रदर्शनाने प्रेक्षकांची कामुकता चाळविली जाई व दुसरे कारण म्हणजे काही पात्रांचा मूर्खपणा अगर दुसऱ्या पात्रांमधील मारामारी, भांडणे वगैरे कामभावना चाळविल्यामुळे विनोद निर्माण होतो किंवा दुसऱ्याच्या यातना पाहताना मिळणाऱ्या असुरी आनंदातून विनोद निर्माण होतो, या दोन्ही प्रकारच्या विनोदाची पातळी बरीचशी स्थूल व शारीरिक स्वरूपाची आहे. आपल्याकडे पूर्वी जी प्रहसने किंवा तमाशे होत, त्यातला विनोद अशाच स्वरूपाचा आहे.

फ्रान्समधील मध्ययुगीन प्रहसनांचे स्वरूप बघितल्यावर आता सुप्रसिद्ध फ्रेंच नाटककार 'मोलिएर' याचा विचार करू. मोलिएर हा 1622 ते 1672 या काळात होऊन गेला.

मोलिएरच्या नाटकांतील विनोदाचे स्वरूप वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्रहसन या नाट्यप्रकारांत मूलतः काही चांगले गुण होते. साधेपणा, सुबोधता व घटना प्रधानता हे गुण होत. मोलिएरची नाटके ही जीवनात प्रत्यक्ष आढळणाऱ्या स्त्रीपुरुषांवर, त्यातील संघर्षावर व एकंदर मानवी व्यवहारावर आधारलेली आहेत. त्यांची सुखांतिका ही आपल्यापरिने स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण आहे. ती जुन्या सुखांतिकेतून उत्क्रांत झाली आहे असे म्हणता येत नाही. मोलिएरच्या सुखांतिकेचे स्वरूप अगदी वेगळे आहे व तिच्यावर त्याच्या स्वतःच्या वैशिष्ट्यांचा एक खास ठसा उमटलेला आहे म्हणूनच मोलिएरची सुखांतिका त्याच्याबरोबर निर्माण झाली व त्याच्याबरोबर नष्ट झाली.

मोलिएरच्या सुखांतिकेतील हास्यकारण माणसाच्या बाह्य कुरुपतेवर, किंवा त्याच्या वेषभूषेतील विसंगीवर किंवा विकृतीवर आधारलेले नसते. माणसाच्या बहिरंगापेक्षा त्याच्या अंतरंगातील विसंगती त्याला अधिक तीव्रतेने जाणवते व त्याचा विनोद या आंतरिक विसंगतीवर आधारलेला असतो हे आपणांस त्याच्या Arnolphe, Don Juen, Aleceste So पात्रांवरून चांगले प्रत्ययास येते, मोलिएरच्या सर्व सुखांतिका स्वभावनिष्ठ आहेत.

शेक्सपीयरच्या सुखांतिका या एकास-चार कसोटीला उतरतात. मोलिएर आणि शेक्सपीयर या दोघांत काही साम्य आहे. पात्रांतील विविधता मानवी विसंगतीचे व विकृतीचे दर्शन घडविणे, सर्वसामान्य समंजसपणाचा पुरस्कार करणे या बाबतीत ते दोघेही तुल्यबळ आहेत. मोलिएर हा सर्वार्थाने सुखांतिका (Comedy Writer) लेखक आहे. शेक्सपीयर हा केवळ सुखांतिका लेखक नाही. तो थोर व श्रेष्ठ कलाकार आहे.

मोलिएर व शेक्सपीयरच्या सुखांतिकांमधील वैशिष्ट्य पाहिल्यानंतर आता आपण वेगवेगळ्या टीकाकारांनी 'सुखांतिकेवरील' केलेली व्याख्या विचारात घेऊ.

प्लेटोच्या म्हणण्याप्रमाणे सुखांतिका ही उपरोधपर तरी असते किंवा प्रहसनात्मक तरी असते.

सर थॉमस इलियटच्या मताप्रमाणे सुखांतिकेत मानवांच्या स्वभावांतील दोष मूर्तरूप धारणा करुन

प्रकट होतात. थॉमस विल्सनचे म्हणणे आहे की हास्य हे नेहमी दुसऱ्याची टिंगलटवाळी करण्यासाठी जन्माला येते.

सिडनेचे मत बऱ्याच अंशी प्लेटोसारखे आहे, “सुखांतिकेत मानवांतील सहज दुर्गुणांचे चित्र रेखाटलेले असते.”

नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या (हास्यविनोद मीमांसा) मते— “सुखांतिकेतील हास्यकार अशा प्रसंगात ज्यांना आपण हसतो त्या तुटक व्यक्ती नसून ते सामाजिक नमुने असतात— कला ही सहेतुक असत नाही तर हास्य हे सहेतुक असते— हास्यकारणाची प्रगति अखंड आहे. कारण समाजजीवन हे अखंड प्रगतीपर आहे. – हास्यकारणात असलेल्या असंबद्धतेमुळे हास्य निर्माण होते खरे, पण त्यात सहानुभूतीचाही अंश असतो.”

सुप्रसिद्ध लेखक श्री. वि.स.खांडेकर यांनी शोकांतिकेप्रमाणे सुखांतिकेतही चिरंतन जीवनमूल्ये असली पाहिजेत असे मत व्यक्त केले.

गृहकलह आणि व्यभिचार यांच्यातून उत्पन्न होणाऱ्या शोकांतिका किंवा कवि, ब्रम्हचारी, म्हातारा नवरा इत्यादिकांच्या विडंबनांतून उत्पन्न होणाऱ्या सुखांतिका याची उद्याच्या समाजाला जरूरी नाही. सत्व, न्याय, सौंदर्य, आनंद इ. चिरंतर जीवनमूल्यांसाठी तडफडणारे नि ती तडफड आपल्या नाट्यलेखनात प्रतिबिंबित करणारे नाटककार त्याला हवे आहेत.

वा.ल. कुलकर्णी यांनी ‘कॉमेडी’ याला ‘सुखांतिका’ हा वापरलेला प्रतिशब्द अधिक समर्पक वाटतो. तसेच त्यांनी सुखांतिकेच्या तंत्रबद्ध रचनेविषयी (Form) आणि तिच्या आशयाबद्दल (Contents) याबद्दल आपले मत व्यक्त केले आहे.

सुखांतिकेत अनन्यसाधारणांपेक्षा सर्वसाधारणाला व तत्संबद्ध मनुष्यसुलभ दौर्बल्यालाच महत्व असल्यामुळे तिचे पाऊल अशाप्रकारच्या अनेकांवाचून कधीच पुढे पडत नाही.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. संज्ञा-समीक्षा कोश, खंड 4	:	विजया राजाध्यक्ष (संपादक)
2. वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश	:	वसंत आबाजी डहाके
3. सुखनाट्याचे साहित्यरूप	:	स. दा. कऱ्हाडे
4. शोकनाट्याचे साहित्यरूप	:	स. दा. कऱ्हाडे